

УДК 351:316.16:058.566

O. A. МЕЛЬНИЧЕНКО, С. С. ДИПКО

РЕСОЦІАЛІЗАЦІЯ В'ЯZNІВ ЯК СКЛАДОВА ДЕРЖАВНОЇ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ ПОЛІТИКИ

Уточнено визначення поняття “ресурсалізація”. Виявлено особливості зміни соціалізації в'язнів на різних періодах пенітенціарного циклу.

Ключові слова: державна політика, ресоціалізація, в'язні, пенітенціарний цикл.

Refined definition of “resocialization”. The features of changes in the socialization of prisoners in different periods prison cycle.

Key words: state policy, resocialization, prisoners, penitentiary cycle.

Сучасній Україні, окрім іншого, притаманне спотворення соціальних і нехтування правових норм, соціальна дезадаптація, ослаблення внутрішньосімейних зв'язків, зростання масштабів бідності, несприйняття широким загалом як законних статків багатіїв, поширення серед вузького кола осіб відчуття безкарності, обмеження можливостей гідних легальних заробітків, зростання масштабів соціального сирітства і осіб, які ведуть антисуспільний спосіб життя тощо. За таких умов цілком логічним (але не прийнятним) є загострення криміногенної ситуації, зростання кількості засуджених і ув'язнених, а відтак, актуалізація проблеми поділу суспільства на законослухняних громадянин (якщо інше не доказано у судовому порядку) і тих, хто відбуває чи відбув покарання.

Підтвердженням гостроти даної проблеми є той факт, що за роки незалежності в Україні за вчинення злочинів було засуджено майже 2,5 млн осіб, серед них понад 1,1 млн – до покарання у вигляді позбавлення волі [1]. Тобто щорічно до лав в'язнів потрапляє близько 60 тис. осіб або 0,2 % від населення у віці від 15 до 64 років. На перший погляд, це не так багато, але фактично кількість причетних до цього значно більше, якщо враховувати не лише ув'язнених, а і членів їхніх сімей, родичів, друзів, колег.

Необхідно зрозуміти головне, що тільки сама локалізація проблеми (позбавлення волі осіб, які вчинили злочини) – це заздалегідь помилкове рішення, оскільки після відбування покарання такі особи знову повернуться в суспільство (яке їх же й покарало, до того ж – не завжди об'єктивно), але не всі зможуть відновити статус та вести “нормальний” спосіб життя, а відтак, залишається високою ймовірністю нових правопорушень. Однак, навчені гірким досвідом перебування в установах державної пенітенціарної системи, колишні в'язні намагатимуться уникнути відповідальності за нові протиправні вчинки, тим самим збільшуючи в геометричній прогресії деструктивний вплив на суспільство. Саме тому на сьогодні актуальним буде не лише профілактика

злочинності, а й організація та створення принципово нової схеми в реалізації державної пенітенціарної політики: організація роботи із засудженими за принципами ресоціалізації.

Проблеми розвитку пенітенціарної системи України стала вивчалися в дисертаційних роботах низки вітчизняних науковців. Зокрема, в дослідженні Н. Греса розкрито психологічні чинники усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями [2]; О. Неживець визначила трудові та кваліфікаційні заходи реабілітаційного впливу на осіб, звільнених з місць позбавлення волі [10]; В. Россіхін дослідив процес становлення і розвитку, правового регулювання організації та діяльності пенітенціарної системи Російської імперії на матеріалах українських губерній упродовж XIX – на початку ХХ ст. [17]; Д. Ягунов удосконалив механізми ресоціалізації засуджених у межах державного управління [20].

Попри це, державна пенітенціарна система в Україні залишається недологою, а проблема ресоціалізації в'язнів – актуальною. Саме тому серед науковців зберігається інтерес до цієї проблеми, про що наочно свідчать численні публікації у фахових виданнях різного спрямування. Так, Є. Грищенко акцентував увагу на необхідності активізації ресоціалізації неповнолітніх злочинців [3]; О. Гулак визначила за необхідне створення єдиної та послідовної концепції вдосконалення форм і методів державного управління у сфері діяльності кримінально-виконавчої служби [4]; А. Гусак визначила основні напрями ресоціалізації неповнолітніх у виправних колоніях [5]; О. Караман розкрила юридичні аспекти теорії та практики соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими в країні [7]; К. Марисюк дослідив питання становлення пенсильванської та обернської пенітенціарних систем, проаналізував їх основні елементи і характерні прояви [9]; О. Пташинський обґрунтував необхідність національної пенітенціарної доктрини як правового механізму організуючої ролі держави у сфері виконання покарань [14]; Г. Радов заклав основи концепції соціально орієнтованої пенітенціарної системи України [15]; М. Романов підняв питання пенсійного забезпечення засуджених, що перебувають у кримінально-виконавчих установах [16]; В. Саєнко розробив методичний підхід до розвитку працездатності засудженого при організації послуги в середовищі пенітенціарної системи держави [18].

Метою статті є розробка пропозицій щодо вдосконалення процесу ресоціалізації як інструменту пенітенціарної політики. Для досягнення мети необхідно вирішити такі завдання: 1) уточнити визначення поняття “ресурсіалізація”; 2) виявити особливості зміни соціалізації в'язнів на різних періодах пенітенціарного циклу для вдосконалення державної політики у цій сфері.

Ресоціалізація є порівняно новим поняттям, а тому передусім слід з'ясувати його сутність. Так, зокрема, у Кримінально-виконавчому кодексі України “ресурсіалізацію” визначено як “свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства; повернення його до

самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві”, тим самим акцентовано увагу на необхідності повернення колишніх в’язнів до “нормального життя” [8].

Однак, попри законодавче закріплення сутності цього терміну, науковці пропонують власні його тлумачення. Так, зокрема, Д. Ягунов визначає “ресурсалізацію” як “напрямок державної соціальної політики, спрямований на надання комплексу соціальних послуг засудженим, які відбули чи відбувають покарання, та особам, для яких ув’язнення обрано як запобіжний захід, з метою їх повернення до суспільства і включення як здорових і повноцінних його членів” [20, с. 11]. Дане визначення дещо звужує перелік його суб’єктів, оскільки, відповідно до ч. 1 ст. 25 Кримінально-виконавчого кодексу України, участь у соціалізації засуджених і проведенні соціально-виховної роботи з ними можуть брати також і об’єднання громадян, релігійні організації, благодійні організації, окрім особи [8]. Крім того, правильно робиться акцент на необхідності ресоціалізації як складової державної соціальної політики, хоча на практиці все обмежується переважно деклараціями: так, наприклад, в Указі Президента України “Про Основні напрями соціальної політики на період до 2004 року” (від 24 травня 2000 р. № 717/2000) соціальну підтримку громадян, звільнених із установ кримінально-виконавчої системи, визначено одним із пріоритетних напрямів реформування системи соціального забезпечення, однак при цьому не передбачено жодного заходу в цій сфері.

О. Неживець пропонує два підходи тлумачення цього терміна. За одним, “ресурсалізація” – це “складна соціально-правова категорія, яка охоплює різні варіанти оновлення соціальних зв’язків як під час відбування покарання, так і після звільнення з місць позбавлення волі, тому її необхідно підрозділяти на пенітенціарну і постпенітенціарну” [10, с. 15]. За іншим – це “процес становлення особи як соціального члена суспільства, що здійснюється на основі застосування до неї комплексу правових, організаційних, виховних, психологічних та інших заходів впливу на різних етапах кримінальної відповідальності з метою недопущення здійснення протиправних діянь і повернення його до самостійного загальноприйнятого суспільно-нормального життя в суспільстві” [10, с. 16]. Погоджуючись щодо виокремлення середовища (пенітенціарна система та “воля”) охоплення процесу ресоціалізації, необхідно відзначити окремі дискусійні положення, а саме: навряд чи це є “процес становлення особи”, оскільки всі колишні в’язні вже є сформованими особами; натомість необхідно допомогти їм змінити на суспільно-прийняті життєві настанови, спосіб життя тощо.

Фахівці у сфері пенітенціарної психології та педагогіки розуміють під “ресурсалізацією” “процес виправлення засудженого, формування в нього правослухняної поведінки, стимулювання становлення особи на таку життєву позицію, яка відповідає соціальним нормам” [11], тим самим наголошуючи на необхідності спонукання в’язнів до зміни способу життя, однак не конкретизуючи тих, хто має цим займатися, а також того, що має стати стимулом. При цьому не варто забувати, що в місцях позбавлення волі діють

власні соціальні норми, які істотною мірою відрізняються від прийнятих широким загалом, а відтак, радше за все, йдеться про перехід від одних (“злочинного світу”) до інших (“законосулюхняної спільноти”) соціальних норм.

Н. Греса визначає “ресурсоціалізацію” як “організований соціально-психологічний процес відновлення соціального статусу, втрачених або несформованих соціальних навичок у засуджених, переорієнтації їх соціальних установок і референтних орієнтацій за рахунок включення у нові позитивно орієнтовані відносини” [2, с. 8–9]. Варто відзначити, що в цьому визначенні вірно сформульовані цілі ресурсоціалізації; водночас, відсутній навіть натяк на тих, хто має її проводити. Крім того, пропонований підхід лише виграв, якщо б соціально-психологічний вплив було б доповнено економічними, нормативно-правовими та організаційними механізмами державного регулювання.

Є. Грищенко ресурсоціалізацію тлумачить як “довготривалий процес, в основу якого покладено складний комплекс психолого-педагогічних, економічних, медичних, юридичних та організаційних заходів, направлених на формування в засудженого здатності та готовності для входження в звичайні умови життя суспільства після звільнення з ув’язнення” [3]. Такий підхід є цікавим, але, по-перше, мав забезпечити не стільки “формування…”, скільки “відновлення…”; по-друге, стосуватися “в’язнів”, а не “засуджених” (не варто забувати про тих, хто отримав “умовний термін”).

Визначаючи ресурсоціалізацію як “головну мету функціонування кримінально-виконавчої служби”, О. Гулак наголосила на необхідності зміни спрямованості пенітенціарної системи (від покарання до перевиховання), що має бути реалізоване відповідно до виваженої концепції “ресурсоціалізації”, яку ще слід розробити та законодавчо затвердити [4, с. 32].

Таким чином, аналіз публікацій за даною проблематикою свідчить про відсутність сталого визначення цього поняття. Більшість науковців визначає “ресурсоціалізацію” як процес [2; 3; 10; 11], направлений на адаптацію колишніх в’язнів до суспільно-корисного способу життя [2; 3; 4; 10; 11; 20] завдяки використанню відповідних методів і засобів впливу [3; 10; 20].

Таким чином, оскільки ресурсоціалізація є процесом, то його сутнісна характеристика (як і будь-якого іншого процесу) повинна містити інформацію про мету, середовище, суб’єктів, об’єктів, засоби впливу.

Варто погодитись з Д. Ягуновим, що “саме термін “ресурсоціалізація” найбільш повно відображає процеси, які відбуваються із засудженим у в’язниці і після звільнення з неї. Використання цього терміну дає можливість аналізувати проблему повернення засуджених до суспільства найбільш детально та робити певні практичні кроки в сфері побудови відповідних управлінських механізмів” [20, с. 11].

Ресурсоціалізація – це тривалий і складний процес. Однак навряд чи можна погодитись з О. Неживець, яка “виділила п’ять його етапів: 1) винесення вироку і визначення покарання засудженному; 2) адаптація до умов виконання покарання; 3) виправлення; 4) підготовка засудженого до звільнення;

5) соціальна адаптація до умов життя на волі” [10, с. 9]. Радше за все, мова тут йде про періоди пенітенціарного циклу, на кожному з яких особи, котрі відбувають покарання в місцях позбавлення волі, змушені пристосовуватися до нових умов життя: упродовж перших трьох періодів – пройти через десоціалізацію, а лише потім (у межах третього, четвертого і п’ятого періодів) – отримати можливість ресоціалізації. При цьому має місце така закономірність: чим деструктивнішою була десоціалізація, тим складнішою буде ресоціалізація. Саме тому детальніше зупинимось на особливостях кожного періоду пенітенціарного циклу.

Перший (допенітенціарний) період є важливим, оскільки саме в цей час засуджені психологічно налаштовуються на зміну способу життя. Передусім, це значний деструктивний стрес для будь-якої людини, якими б хибними усвідомленнями дійсності по відношенню до навколишнього оточення вона б не жила.

Зовсім інша ситуація має місце в межах другого (найважливішого, з точки зору перспектив ресоціалізації) періоду, коли ув’язнені потрапляють до установ пенітенціарної системи вже для відбування покарання, встановленого судом, де їх починають “виправляти” не стільки представники таких установ, скільки особи, котрі відбувають покарання. При цьому (як це не прикро стверджувати) і одні, і інші, застосовуючи психологічні та фізичні засоби впливу, прагнуть одного – виробити в засуджених законосуслухняну поведінку в установі, де він відбуває покарання за вчинений ним злочин, а фактично – “зламати” людину з тим, щоб та стала покірною і контролюваною. Тобто в цьому періоді, під виглядом “виховної роботи”, фактично відбувається десоціалізація в’язнів, а не їх перевиховання.

Упродовж третього періоду відбувається закріplення деструктивних змін у психології осіб, які перебувають в установах виконання покарань, що посилюється погіршенням стану здоров’я, головним чином через травматизм і прогресування захворювань (передусім, туберкульозу). Більшість в’язнів, в яких попереду ще значний строк, просто намагається “вижити”, а відтак, мало замислюється про своє майбутнє. Що ж до працівників пенітенціарних установ, то вони намагаються зробити певні кроки для ресоціалізації таких осіб, а саме: “організують навчання в загальноосвітніх навчальних закладах при таких установах; працевлаштовують на підприємствах установ; у колоніях функціонують гуртки, бібліотеки, клуби, проводяться щорічні виставки-конкурси виробів художньо-прикладного мистецтва” [6]. Особливе місце серед працівників установ виконання покарань займають штатні психологи, які мають саме формувати увесь процес ресоціалізації, але через надвисоке навантаження (біля чотирьохсот в’язнів на одного фахівця), з урахуванням браку фахової підготовки результативність такої роботи – мізерна. Поряд з цим слід зазначити, що недостатня укомплектованість кадрами установ виконання покарань і значна плинність кадрів, у свою чергу, приводить до значного збільшення навантаження на психологів і, як наслідок цього, процес ресоціалізації набуває більш формального характеру.

Крім того, фахівці центрів соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді “намагаються допомогти звільненим здолати труднощі документальної легалізації соціального статусу, працевлаштування, подальшого навчання, стосунків з оточенням, які зумовлені низкою негативних соціальних чинників юридичного та матеріального характеру – відсутність, як правило, у тих, хто звільнився, власного житла, майна, достатньої освіти, конкурентоспроможності професії, досвіду спілкування і відстоювання своїх прав у численних інстанціях, набутих протягом попереднього життя на волі місців соціальних зв’язків, які б допомогли у вирішенні проблем, які постають після звільнення” [19]. До цього процесу доволі активно долучаються “громадські, благодійні та релігійні організації, але найбільш дієвий вплив на в’язнів мають особи, які пройшли у своєму житті колонії і в’язниці, але знайшли в собі сили повернутися до нормального життя” [13].

Упродовж четвертого періоду в установах пенітенціарної системи робота з підготовки засуджених до звільнення проводиться відповідно до Програми “Підготовка до звільнення”, яка нині запроваджена в діяльність виправних установ [12].

П’ятий період ресоціалізації осіб, які звільнились із місця позбавлення волі, передбачає реалізацію “системи заходів соціального, трудового, адміністративного контролю та нагляду за звільненими, надання їм допомоги в отриманні місця проживання і працевлаштування, налагодження соціальних та сімейних зв’язків, виховання в них чесності і правомірної поведінки, організація контролю за їхньою поведінкою, а за необхідності – застосування до них заходів адміністративного нагляду і контролю” [10, с. 16].

Підбиваючи проміжний підсумок, слід відзначити, що ресоціалізація нинішніх і колишніх в’язнів має стати наріжним каменем державної пенітенціарної політики. Узагальнення напрацювань провідних вітчизняних науковців [10; 20] і результати власних досліджень дозволяють стверджувати про необхідність проведення таких заходів:

- створити Державну службу ресоціалізації засуджених;
- запровадити пробацію, яка б поєднувала елементи контролю і більше сфокусована на індивідуальній роботі з засудженим, його супроводі та підтримці, ніж на покаранні, що обумовлено її ресоціалізаційним спрямуванням;
- віддати перевагу більше індивідуальним методам роботи зі злочинцями, менше груповим, але в жодному разі не масовим;
- по-можливості пріоритет надавати альтернативним санкціям порівняно з ув’язненням;
- переглянути підйоми трудової діяльності в’язнів;
- установити юридичну відповідальність за відмову в прийомі на роботу звільненого, який був направлений центрами зайнятості або місцевими органами влади;
- виділити з державного та місцевого бюджетів кошти на соціальну та трудову реабілітацію осіб, звільнених з місць позбавлення волі.

З урахуванням вищевикладеного матеріалу можна зробити такі висновки.

На підставі результатів дослідження сутнісних характеристик вживаного поняттєвого апарату дістало подальшого розвитку поняття “ресурсіалізація”, яке слід тлумачити як цілеспрямоване використання установами державної пенітенціарної системи, державними і громадськими інституціями всіх доступних засобів впливу на осіб, які перебувають та перебували в місцях позбавлення волі, що передбачає створення сприятливих умов для ведення ними суспільно-корисного способу життя та попередження їх участі у протиправних діях. Ресурсіалізацію необхідно починати вже з моменту утримання підозрюваної особи у скoenні злочину в ізоляторі тимчасового перебування органів внутрішніх справ, або СІЗО, а не тоді, коли засуджений готується до звільнення по завершенню строку покарання. Ресурсіалізація є обов’язком держави та повинна мати гнучку систему заходів, яка передбачає індивідуальний підхід до кожного засудженого. Подальші наукові розвідки будуть присвячені ресурсіалізації, що сприятиме зниженню злочинності та попередженню конфліктів між окремими верствами населення.

Література:

1. Аналіз роботи судів загальної юрисдикції у I півріччі 2010 р. / Судова статистика. – Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/DB726E471C0C7D96C22577CB>
2. Греса Н. В. Психологічні чинники усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 19.00.06 “Юридична психологія” / Н. В. Греса. – Х., 2008. – 22 с.
3. Грищенко Є. В. Проблеми ресурсіалізації неповнолітніх злочинців / Є. В. Грищенко. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/8_DNI_2009/Pravo/43468.doc.htm
4. Гулак О. Основні засади підвищення ефективності державного управління в сфері діяльності кримінально-виконавчої служби / О. Гулак // Вісник Академії МВС України. – 2010. – № 1. – С. 24–35.
5. Гусак А. П. Напрями ресурсіалізації неповнолітніх злочинців, що засуджені за насильницькі злочини, в умовах позбавлення волі / А. П. Гусак // Університетські наукові записки. – 2009. – № 3. – С. 190–194.
6. Інформація про неповнолітніх, які утримуються у виховних колоніях Державного департаменту України з питань виконання покарань станом на 1 березня 2009 р. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/punish/control/uk/publish/article?art_id=63770&cat_id=45687
7. Караман О. Л. Юридичні основи соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими / О. Л. Караман // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2010. – № 2. – С. 63–70.
8. Кримінально-виконавчий кодекс України // Кодекс України від 11 липня 2003 р. № 1129-IV-BP. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws>
9. Марисюк К. Становлення пенсільванської та обернської пенітенціарних (в'язничих) систем / К. Марисюк // Вісник Львівського університету. – 2010. – № 50. – С. 294–298. – (Серія “Юридичні науки”).

10. Неживець О. М. Забезпечення соціальної та трудової реабілітації осіб, звільнених з місць позбавлення волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 “Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право” / О. М. Неживець. – К., 2005. – 22 с.
11. Пенитенциарная психология, педагогика и совершенствование организации воспитательной работы с осужденными в ВТК / под ред. В. Н. Синьова, В. И. Кривуши. – К. : РИО КИВД при УАВД, 1993. – С. 5–11.
12. Положення про порядок реалізації у виправних та виховних колоніях програм диференційованого виховного впливу на засуджених до позбавлення волі : Наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань від 17 червня 2004 р. № 116. – Режим доступу : <http://www.kvs.gov.ua/punish/control/uk>
13. Проблемні питання соціальної політики щодо зменшення нерівності й соціальної ексклюзії окремих маргінальних груп : науково-аналітична доповідна записка. – К. : Вид-во ІЕП НАНУ, 2010. – 26 с.
14. Пташинський О. Б. Правові проблеми реформування пенітенціарної системи в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 “Кримінальне право та кримінологія”/О. Б. Пташинський. – К., 2002. – 19 с.
15. Радов Г. О. Пенітенціарна ідея: Думки на тему / Г. О. Радов. – К. : МП ”Леся”, 1997. – 288 с.
16. Романов М. В. Забезпечення соціально-економічних прав засуджених у кримінально-виконавчих установах / М. В. Романов // Проблеми боротьби зі злочинністю. – 2010. – № 107. – С. 163–173.
17. Россіхін В. В. Пенітенціарна система російської імперії в XIX – на початку ХХ ст. (на матеріалах українських губерній) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень” / В. В. Россіхін. – Х., 2005. – 22 с.
18. Саєнко В. Г. Розвиток працездатності засудженого при організації послуги в середовищі пенітенціарної системи держави / В. Г. Саєнко// Вісник економічної науки України. – 2010. – № 2. – С. 128–133.
19. Толстоухова С. В. Нормативно-правова база діяльності центрів ССМ щодо здійснення соціальної роботи з неповнолітніми та молоддю, які перебувають в умовах позбавлення волі / С. В. Толстоухова // Соціальна робота з неповнолітніми, які перебувають у місцях позбавлення волі ; за ред. В. М. Синьова – К. : ДЦССМ, 2003. – С. 5–8.
20. Ягунов Д. В. Державне управління пенітенціарною системою України: механізми ресоціалізації засуджених : автореф. дис. ... канд. наук держ. упр. : спец. 25.00.02 “Механізми державного управління” / Д. В. Ягунов. – Одеса, 2004. – 21 с.

Надійшла до редколегії 16.06.2011 р.